

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 2, No. 62, Summer 2024

Received: 30/11/2023

Accepted: 24/04/2024

The Correction of Rudaki of Samarkand's Verses

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani

PhD Candidate, Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
mahmoudi4324@gmail.com

Abstract

Since Saeed Nafisi's research, many corrections of Rudaki's poems (*Divan-e Rudaki*) are published, where the authors have sought to provide a more accurate correction and explanation. The disappearance of *Rudaki's Divan* and the scattering of his poems in different versions have made the compilation of all versions and providing texts containing Rudaki's poems a challenging task for researchers. Consequently, correcting Rudaki's verses to achieve a revised and refined text is difficult. Sometimes, despite the existence of versions, researchers have incorrectly incorporated deviations into the text of their books which are not supported by any available version. In such cases, researchers have either followed Nafisi's corrections and his alternative versions or been indifferent to the old and challenging versions, by neglecting the distortions and alterations introduced by copyists. Careful consideration of the aforementioned issues and considering the recurring mistakes in Rudaki's collections raises the question: Which are verses of *Rudaki's Divan* in the available books where the accuracy of versions is disregarded. In this study, an attempt is made to propose corrections for some of Rudaki's verses, supported by precision in manuscript versions, including the vocabulary versions of Asadi Tusi (*Lughat-e Furs*) and the historical version of Sistan.

Keywords: *Rudaki's Divan*, Rudaki's poems, Manuscript Versions, Correction of Verses, Comparative Correction.

Introduction

In 1930, 1931, and 1940, Saeed Nafisi published a three-volume series on the life, works, and poems of Rudaki. Following that, after addressing the deficiencies and errors in his three volumes, he published another collection titled "*The Environment of Life and the Biography and Poems of Rudaki*". According to him, sections like the sources of composing poems, poems attributed to Rudaki, and altered versions of poems are omitted to reduce the book's volume. After Nafisi, many corrections of Rudaki's compositions are published. The researchers in these collections have attempted to provide a more precise correction of Rudaki's poems by gathering sources containing his verses and correcting the deficiencies in Nafisi's corrections. A careful assessment of these corrections reveals verses that remain ambiguous in terms of correction and meaning, next to eluding clarity even for the experts. For the researchers' the correction of Rudaki's poems is a

---

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2024.139969.2312

challenging task, as his verses are scattered across many versions, making their comprehensive compilation a difficult endeavor. Even if a researcher manages to gather all scattered versions, the temporal gap between the verses and the linguistic complexities and archaic structures of his poetry introduces new difficulties for researchers who seek to obtain an accurate and refined text. Consequently, the correction of some verses in Rudaki's collections still faces challenges, and their meaning remains elusive.

Method and Materials

The ambiguity in some of Rudaki's verses is attributed more to the manipulations and distortions by the scribes, while a portion is the result of the inattentiveness of researchers to the variants presented in different manuscript versions. In some cases, the researchers have merely repeated Nafisi's corrections without considering the manuscript variants apparent. If researchers adhere to accurately transcribe the manuscript versions in these instances and do not deviate from the method adopted for correction, a more precise result can be obtained. Nevertheless, what is essential for presenting an accurate collection of Rudaki's compositions is to compile his versions and assess and categorize the versions based on the time of their transcription. Selecting a method where the crucial transcriptions and archaic structures are not overlooked is essential, to allow a researcher to provide a collection of Rudaki's poems that would surpass the available works.

Discussion of Results and Conclusions

Researchers can enhance the precision and refinement of Rudaki's poems by correcting manuscript versions assessing and categorizing the versions based on their transcription date, and selecting a correction method that does not overlook archaic transcriptions. In this study, it is sought to propose corrections for certain verses of Rudaki based on the transcription of versions:

1) Befonud Ast Jahan bar Deram-o Ab-o Zamin/ Del-e To bar Kherad-o Danesh-o Khubin
Befonud

2) Ruy-e Har Yak Chon Do-Hafte Gerd-Mah/ Jameshan Ghoffa Samurinshan Kolah

3) Be Zolf Kazh-o Likan Be Ghadd-o Bala Rast/ Be Tan Dorost-o Likan be Chamshakan Bimar

The first two verses, considering the transcription of the ancient versions in *Lughat-e Furs* and with corrections from Eghbal, and the third verse with the transcription of the 507 AH manuscript of the *Tarjoman al-Balaghe* book, should be included in the text of *Rudaki's Divan*.

The following two verses, which have not appeared in printed divans, should be added to the text of Rudaki's Divan based on the recording of the manuscript version of *Lughat-e Furs* dated (766 AH) with the following correction:

1) Vaz Dana Jast-o Karuzh Andar Zami/ Bang Barbord az Karuzh-o Khorrami

2) Ey Anke Hami Takhta Risi [To] az Anbar/ Bariktar az Man Na Berisi Na Bereshti

The following two verses, with the correction of replacing the word "Bakhsh" with "NaHS" should be corrected as follows:

1) Yaki Namand Konun Zan Hame Besud-o Berikht/ Che Bakhsh Bud? Hamana Ke Bakhsh-e Keyvan Bud

2) Na Bakhsh-e Keyvan Bud-o Na Ruzgar-e Daraz/ Che Bud? Mant Beguyam Ghaza-ye Yazdan Bud

The following four verses should be included in Rudaki's Divan based on the transcription of the Sistan manuscript:

1) Barbat-e Ammi-o Rudha-ye Foadi/ Chang-e Madak-Pir-o Naye Chamak-e Janan

2) Zan be Tan-e Khish Saghari Besetanad/ Yad Konad Ruye Shahryar-e Sajestan

3) Goft Nadani Sazash Khiz Faraz-Ar/ Anke Begofti Chenan-ke Goftam Betvan

4) Pardakhti Madh Harche Kard Zamani/ Varche Bovad Chire bar Madayeh-e Shahan

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۲)، تابستان ۱۴۰۳، ص ۹۵ - ۱۱۶

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۹/۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۵

مقاله پژوهشی

پیشنهاد تصحیح بیت‌هایی از رودکی سمرقندی

سید علی محمودی لاهیجانی^۱، دانش‌آموخته دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. mahmoudi4324@gmail.com

چکیده

از زمان پژوهش سعید نفیسی تاکنون، مجموعه‌های فراوانی از سروده‌های رودکی منتشر شده است که گردآورندگان این مجموعه‌ها کوشیده‌اند که تصحیح و شرح دقیق‌تری از ابیات رودکی ارائه کنند. از میان رفتن دیوان رودکی و پراکنده شدن اشعار او در نسخه‌های گوناگون سبب شده است که گردآوری همه نسخه‌ها و فراهم آوردن متن‌هایی که اشعار رودکی در آنها دیده می‌شود، برای مصححان کار دشواری باشد. به تبع آن، تصحیح سروده‌های رودکی نیز برای رسیدن به متنی منقح و پیراسته با مشکلاتی روبه‌رو بوده است. گاهی مصححان با وجود نسخه‌ها ضبط نادرستی را به متن کتاب‌های خود برده‌اند، ضبطی که هیچ نسخه‌ای آن را پشتیبانی نمی‌کند. در این موارد مصحح یا از تصحیح نفیسی و نسخه‌بدل‌های او پیروی کرده یا به ضبط کهن و دشوار نسخه‌ها بی‌توجه بوده یا تحریف‌ها و تصحیف‌های کاتبان را در نظر نگرفته است. با توجه به تکرار اشتباهاتی که در مجموعه‌های رودکی به چشم می‌خورد، این پرسش مطرح می‌شود که مصححان دیوان رودکی با بی‌توجهی به ضبط نسخه‌ها چه بیت‌هایی را به متن کتاب‌های خود برده‌اند؟ در مقاله حاضر کوشش شد با دقت در نسخه‌های خطی، از جمله نسخه‌های لغت فرس اسدی طوسی و نسخه تاریخ سیستان، پیشنهادهایی برای تصحیح برخی بیت‌های رودکی ارائه شود.

واژه‌های کلیدی

دیوان رودکی، سروده‌های رودکی، نسخه‌های خطی، تصحیح متن، تصحیح قیاسی

^۱مسئول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2024.139969.2312

مقدمه

سعید نفیسی در سال‌های ۱۳۰۹، ۱۳۱۰ و ۱۳۱۹ مجموعه‌ای در سه مجلد از احوال و آثار و اشعار رودکی منتشر کرد. پس از آن، با اصلاح کاستی‌ها و خطاهای این سه مجلد، بار دیگر مجموعه دیگری با عنوان محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی به چاپ رساند. به گفته او، در این کتاب بخش‌هایی مانند منابع تدوین اشعار، اشعار منسوب به رودکی و نسخه‌بدل‌های اشعار حذف شده است تا این‌گونه از حجم کتاب کاسته شود (نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۱). پس از نفیسی، مجموعه‌های متعددی از سروده‌های رودکی منتشر شده است که در هر یک تأثیر فراوان پژوهش‌های او به چشم می‌خورد. برخی مصححان کوشیده‌اند با گردآوری منابعی که در آنها اشعار رودکی آمده است، کاستی‌های تصحیح نفیسی را برطرف و مجموعه‌های دقیق‌تری از سروده‌های رودکی ارائه کنند؛ اما با دقت در این مجموعه‌ها می‌توان بیت‌هایی را یافت که همچنان تصحیح آنها مخدوش است و مصححان نیز نتوانسته‌اند به نتیجه روشنی دست یابند. بر پژوهندگان پوشیده نیست که تصحیح سروده‌های رودکی کار دشواری است؛ زیرا اشعار او در نسخه‌های متعددی پراکنده شده است که گردآوری همه آنها برای مصححان کار آسانی نیست. اگر مصححی بتواند همه نسخه‌ها را فراهم آورد، فاصله زمانی شاعر و پیچیدگی‌های زبانی و ساخت‌های کهن شعر او مشکل دیگری است که پژوهنده برای رسیدن به متنی دقیق و پیراسته پیش رو دارد؛ از این رو، تصحیح برخی بیت‌ها در مجموعه‌های رودکی همچنان با اشکالاتی روبه‌روست و نمی‌توان به یقین درباره معنا و مفهوم آنها سخن گفت.

بیان مسئله

مبهم بودن برخی از بیت‌های رودکی بیشتر به گشتگی‌ها، تحریف‌ها و تصحیف‌های کاتبان مربوط می‌شود؛ اما پاره‌ای از آنها نیز حاصل بی‌توجهی مصححان به ضابط‌هایی است که در نسخه‌ها آمده است. مصححان در مواردی بدون توجه به نسخه‌ها تنها تصحیح نفیسی را تکرار کرده‌اند. اگر مصحح در این موارد به ضبط نسخه‌ها پایبند باشد و از روش درپیش گرفته برای تصحیح عدول نکند، به نتیجه دقیق‌تری خواهد رسید. به هر روی، آنچه برای ارائه مجموعه‌ای دقیق از سروده‌های رودکی لازم است، فراهم آوردن همه نسخه‌هایی است که اشعار رودکی در آنها دیده می‌شود، سپس ارزیابی و طبقه‌بندی نسخه‌ها با توجه به زمان کتابت آنهاست. پس از آن انتخاب روشی است که با در نظر گرفتن آن ضابط‌ها و ساخت‌های کهن با بی‌توجهی کنار گذاشته نشود. در این صورت، می‌توان امیدوار بود که مصحح مجموعه‌ای از اشعار رودکی فراهم آورد که در آن گامی فراتر از پژوهش‌های پیشین برداشته باشد.

پیشینه پژوهش

در این مقاله پیشنهادهایی برای تصحیح بیت‌هایی از رودکی ارائه شده که در برخی مجموعه‌ها نیامده است، مانند دو بیت زیر که در لغت فرس و لغت‌نامه دهخدا دیده می‌شود و در مقاله واکاوی چند بیت منسوب به رودکی سمرقندی براساس چند منبع کهن نیز به آنها اشاره شده است:

- ورد نه جیست و کروش و خرمی / بانگ برزد از کروش و خرمی
- ای آنکه همی تاخته ریزی از منبر / باریک‌تر از من نه بریسی نه برشتی
- بیت‌های دیگری نیز در مجموعه‌های اشعار رودکی به تصحیح و کوشش نفیسی، میرزایف، خطیب‌رهبر، حاکمی، منصور، شعار، دانش‌پژوه، رستم، امامی، احمدنژاد و رواقی دیده می‌شود. باتوجه‌به آنچه در این کتاب‌ها آمده است و با دقت در نسخه‌های خطی می‌توان تصحیح دیگری از آنها ارائه کرد. این بیت‌ها عبارت‌اند از:
- بفنود تم بر درم و آب و زمین / دل بر خرد و علم و به دانش بفنود
- روی هر یک چون دوهفته گرد ماه / جامه‌شان غفّه سموریشان کلاه
- به زلف کژ و لیکن به قد و قامت راست / به تن درست و لیکن به چشمکان بیمار
- یکی نماند کنون زان همه، بسود و بریخت / چه نحس بود همانا که نحس کیوان بود
- نه نحس کیوان بود و نه روزگار دراز / چه بود؟ منت بگویم: قضا یزدان بود
- بربط عیسی و لونه‌های فوادی / چنگ مدک نیر و نای چابک جانان
- زان می خوشبوی ساغری بستاند / یاد کند روی شهریار سجستان
- گفت ندانی سزاش و خیز و فراز آر / آنکه بگفتی چنانکه گفتی نتوان
- بر دختی مدح عرجه کرد زمانی / ورچه بود چیره بر مدایح شاهان

بحث اصلی

یکی از کاستی‌های مجموعه‌های رودکی بی‌توجهی برخی از مصححان به ضبط نسخه‌های خطی بوده است. در مواردی دیده می‌شود که مصحح ضبط کهن و دشوار را کنار گذاشته و بیت نادرستی را به متن دیوان برده است که در ادامه به برخی از این بیت‌ها اشاره می‌شود:

۱. در لغت فرس اسدی طوسی به تصحیح اقبال، ذیل واژه «فُنود» آمده است: «فریفته بُود. گویند بفنود و همی فنود یعنی غره و فریفته می‌شود. رودکی گوید:
- بفنوده است جهان بر درم و آب و زمین   دل تو بر خرد و دانش و خوبین بفنود»

(اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۱۰۸)

این بیت در لغت‌نامه دهخدا/ ذیل «فنودن» باتوجه‌به تصحیح اقبال و با نشانه تردید (?) آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۷۲۲۸).

در صحاح الفرس (۷۳۸ ق.) آمده است: «بفنوده است جهان بر درم و آب و زمین / دل تو بر خرد و دانش و خوبی بفنود» (نخجوانی، ۱۳۵۵، ص. ۹۲). مصحح ضبط‌های متفاوتی را از دو نسخه صحاح الفرس آورده و در نهایت بیت را باتوجه‌به لغت فرس تصحیح کرده و در حاشیه نوشته که در لغت فرس به جای «خوبی» واژه «خوبین» آمده است. باید دقت داشت که کهن‌ترین نسخه صحاح الفرس که در اختیار مصحح بوده، در سال ۱۰۲۰ق. نوشته شده است و در آن ضبط آشفته‌ای از بیت دیده می‌شود: «بفنودم ز جهان و سر درم لمحب زمین...» (همان، ص. ۹۲، ح.ش. ۲۰-۲۲).

در لغت حلیمی (شرح بحر الغرائب) که به گفته ذاکرالحسینی (۱۳۸۲، ص. ۲۲) پس از سال ۸۷۲ ق. و پیش از ۸۸۸ ق. تألیف شده، بیت رودکی ذیل واژه «فنودن» آمده است که ضبط آن در چهار نسخه کتابخانه‌های ملی (۹۲۹-۹۳۰ ق.)، ایاصوفیه (مورخ ۹۵۹-۹۶۱ ق.)، فاتح (بدون تاریخ) و مجلس (بدون تاریخ) از این قرار است:
- ملی: بندوقست به جهان بر درم و آب و زمی / دل تو بر خرد و دانش و خوبی بندوق (حلیمی، ۹۲۹-۹۳۰ ق، ص. ۳۴۱).

- ایاصوفیه و مجلس: بندوقست جهان بر درم و آب زمی / دل تو بر خرد و دانش و خوبی بندوق (حلیمی، ۹۵۹ ق.، ص. ۱۹۷؛ حلیمی، بی‌تالیف، ص. ۱۳۵).

- فاتح: بندوقست جهان بر درم آب و زمی / دل تو بر خرد و دانش و خوبی بندوق (حلیمی، بی‌تاب، ص. ۱۸۵).
در فرهنگ وفایی (۹۳۳ ق.) ذیل واژه «فنود» در نسخه کهن کتابخانه مجلس به شماره ۹۰۸۶۷ مورخ ۱۰۰۱ ق. بیت رودکی ذیل واژه «فنود» این‌گونه آمده است:

بندوقم به جهان بر درم و آب و زمین
دل تو بر خرد و دانش و خوبی بندوق
(وفایی، ۱۰۰۱ ق.، ص. ۲۶)

در مجمع الفرس سروری (۱۰۳۶ ق.) ذیل واژه «فنود» بیت رودکی این‌گونه آمده است: «بندوق تنم بر درم و آب و زمین / دل بر خرد و علم و بدانش بندوق» (سروری کاشانی، ۱۳۴۰، ج ۹۵۹/۲).
در فرهنگ رشیدی (۱۰۶۴ ق.) بیت رودکی این‌گونه است: «بندوق تنم بر درم و آب زمین / دل بر خرد و علم بدانش بندوق» و در حاشیه از نسخه سلطانی آورده‌اند: «بندوق تنم بر درم و آب و زمین / دل بر خرد و علم بدانش بندوق» (تتوی، ۱۳۳۷، ج ۱۰۵۶/۲).

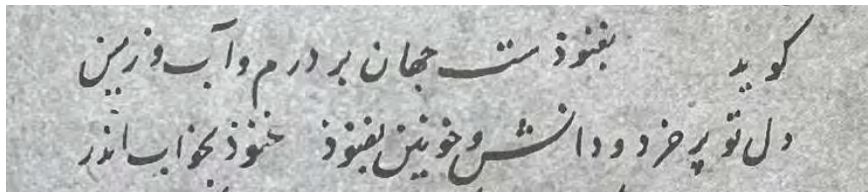
بیت رودکی در تصحیح نفیسی به ضبطی نزدیک است که در فرهنگ سروری و رشیدی دیده می‌شود:
بندوق تنم بر درم و آب و زمین
دل بر خرد و علم و به دانش بندوق
(نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۵۱۵)

همین تصحیح در کتاب‌های میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۵۰۷)، منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۱۶۸)، شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۵۵)، رستم (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۵۴) و رواقی (۱۴۰۰، ص. ۵۰) نیز دیده می‌شود. میرزایف علاوه بر تصحیح بالا از فرهنگنامه وفایی بیت را این‌گونه آورده است: «بندوقم به جهان پرورم آب و زمین / دل تو بر خرد و دانش و خوبی بندوق» (میرزایف، ۱۹۵۸، ص. ۶۱۲). دانش‌پژوه بیت را این‌گونه آورده است: «بندوق تنم بر درم و آب و زمین / دل بر خرد و علم و به دانش نغنون» (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۴۶) و در جای دیگر بیت را مطابق فرهنگنامه وفایی به متن برده است (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۷۹). قادر رستم در توضیح بیت نوشته است: «تدوین‌کنندگان د.آ.ش به جای «فنود» «غنود» آورده و نوشته‌اند: «فنود» فریفته‌شدن است که در این مصراع معنی درست ندارد. اما به گواهی برهان «فنود» را به معنی ناله و زاری هم گفته‌اند» (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۳). امامی در مصراع دوم به جای «بندوق» واژه «نغنون» را به متن برده است: «بندوق تنم بر درم و آب و زمین / دل بر خرد و علم و به دانش نغنون» (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۶۰، ۷۴).

اقبال در تصحیح لغت فرس، بیت رودکی را براساس یک نسخه آورده و در حاشیه نوشته است: «کذا در س» (اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۱۰۸، ح. ش ۸). نفیسی نسخه «س» را از نسخه موسوم به ملک‌الکلامی مورخ ۸۷۷ ق. رونویسی کرده است. در نسخه ملک‌الکلامی بیت رودکی این‌گونه آمده است:

بفنودست جهان بر درم و آب و زمین دل تو پر خرد و دانش و خونین بفنوذ

(اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۴۹۸)

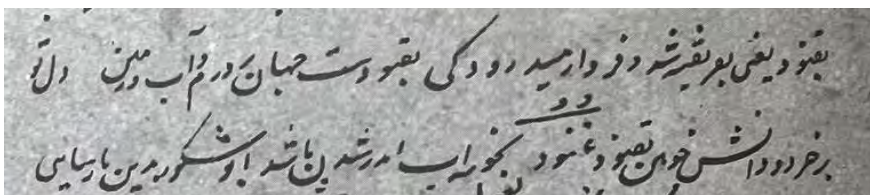

تصویر ۱. لغت فرس، نسخه ملک‌الکلامی، مورخ ۱۸۷۷ق. (اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۴۹۸)

در نسخه دیگری موسوم به نسخه همایی، بیت رودکی ذیل واژه «قنود» این گونه آمده است:

بفنودست جهان بر درم و آب و زمین دل تو بر خرد و دانش خوین (خوبی) بفنوذ

(اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۶۷۳)

تصویر ۲. لغت فرس، نسخه کتابخانه ملی (همایی سابق)، بی تاریخ، (اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۶۷۳)

واژه «قنود» نشان می‌دهد که احتمالاً این واژه را در نسخه اساس کاتب با «فای اعجمی» (فای سه نقطه) نوشته بودند و کاتب این نکته را در نیافته و آن را با حرف «ق» نوشته است. این تغییر را می‌توان در نسخه‌های دیگر لغت فرس، از جمله در نسخه پنجاب و نسخه نخجوانی نیز مشاهده کرد. در این نسخه‌ها واژه‌های «افدستا»، «بافدم»، «نقام»، «فنج» و... به صورت «افدستا»، «باقدم»، «نقام»، «قنج» آمده و صادقی این را نشانه کهنگی مادر نسخه این نسخه‌ها دانسته است (اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. هشتاد و پنج - هشتاد و شش؛ نود و یک).

صادقی نسخه‌های لغت فرس را در هفت گروه طبقه‌بندی کرده است که در این میان نسخه ملک‌الکلامی همراه با سه نسخه ایاصوفیه، نسخه شماره ۴۲۹۸ دانشگاه تهران و نسخه همایی در گروه سوم طبقه‌بندی او قرار می‌گیرد (اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. نود و هفت). باتوجه به این طبقه‌بندی و با در نظر گرفتن این نکته که بیت رودکی پشتیبانی نسخه‌های دیگر لغت فرس را ندارد، بهتر است این بیت به نشانه تردید در قلاب [...] به متن دیوان رودکی برده شود. اما درباره تصحیح بیت باید گفت که نفیسی و مصححان دیگر بیت را با تکرار «علم» و «دانش» آورده و با این کار بیت تحریف شده و سستی را بر اساس ضبط فرهنگ رشیدی و سروری به دیوان رودکی برده‌اند. به نظر می‌رسد که بی‌معنابودن واژه‌های «خونین»، «خوبین» و «خوبن» در نسخه‌ها دلیل اصلی این تغییر بوده است، تا آنجا که در صحاح الفرس، لغت حلیمی و فرهنگنامه وفایی، همانطور که پیش از این گفته شد، این واژه را به صورت «خوبی» آورده‌اند. در این بیت احتمالاً واژه «خوبین» صورت دیگری از «خوبی» است، با این تفاوت که گاهی صامت «ن» را همانند یک صامت غیراشتهاقی به واژه‌هایی می‌افزودند که به مصوت بلند ختم می‌شد. صادقی در مقاله دو تحول آوایی در زبان فارسی حذف و اضافه شدن صامت «ن» بعد از مصوت‌های بلند به این موضوع اشاره کرده است. صادقی شواهد فراوانی آورده که در آنها پس از مصوت بلند، صامت «ن»

افزوده شده است و می‌نویسد: «کلماتی که در متون با n پایانی غیراشتقاقی آمده‌اند و نگارنده به آنها برخورد کرده است، به ترتیب الفبائی واژه‌های زیرند. طبعاً خوانندگان پژوهنده می‌توانند مثال‌های بیشتری به این فهرست اضافه کنند» (صادقی، ۱۳۸۳، ص. ۲). در اینجا به برخی از شواهد ایشان اشاره می‌شود: «انگشتری به جای انگشتری»، «برترین جوینده به جای برتری جوینده»، «بزرگترین جویی به جای بزرگتری جویی»، «بی‌همتان به جای بی‌همتا»، «پیشین به جای پیشی»، «خوردنین به جای خوردنی»، «دارون به جای دارو»، «زنان‌شویی به جای زناشویی»، «سان‌مان به جای سامان»، «شکیبان به جای شکبیا»، «فروتر به جای فروتر»، «کمین به جای کمی»، «هم‌پشتین به جای هم‌پستی»، «همگین به جای همگی»، «یکین به جای یکی» (صادقی، ۱۳۸۳، ص. ۲-۴). باتوجه‌به توضیحات و شواهد صادقی می‌توان گفت که واژه «خوین» همان واژه «خوبی» است. البته در حدود جست‌وجوی نگارنده این واژه در متون نظم و نثر فارسی نیامده است. اما این نکته را باید در نظر داشت که بسیاری از شواهد صادقی نیز تنها در یک متن به کار رفته است و این بسامد یک بار کاربرد واژه در شعر رودکی را نمی‌توان نشانه نادرست بودن ضبط «خوین» دانست. با این توضیحات، پیشنهاد می‌شود که تصحیح زیر به دیوان رودکی برده شود:

بفروده است جهان بر درم و آب و زمین   دل تو بر خرد و دانش و خوین بفنود

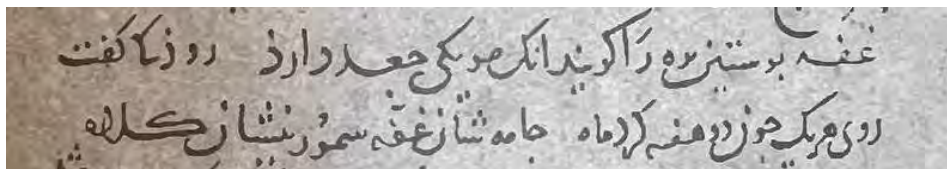
۲. در لغت فرس به تصحیح اقبال ذیل واژه «غُفَه» به معنی «پوستینی باشد از پوست بره و مویکی جعد و نرم دارد» بیتی از رودکی آمده است:

روی هر یک چون دو هفته گردماه   جامه‌شان غُفَه سمورنیشان کلاه

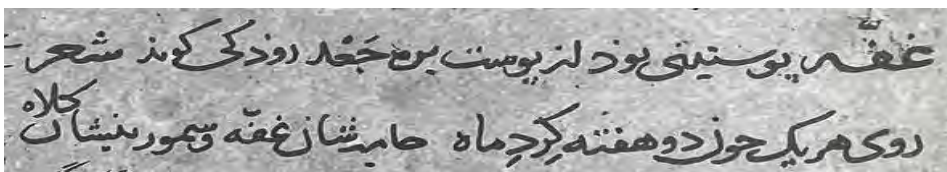
(اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۴۷۹)

واژه «سمورنیشان» در تصحیح‌های گوناگون دیوان رودکی و همچنین در لغت فرس به کوشش دبیرسیاقی (اسدی طوسی، ۱۳۳۶، ص. ۹۵) به صورت «سموریشان» آمده است: نفیسی (۱۳۴۱، ص. ۵۳۸)؛ میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۵۶۷)؛ منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴۰)؛ شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۹۳)؛ دانش‌پژوه (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۵۷)؛ رستم (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۷۴)؛ امامی (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۸)؛ احمدنژاد (رودکی، ۱۳۹۱، ص. ۹۷)؛ رواقی (۱۴۰۰، ص. ۸۲).

در دو نسخه لغت فرس کتابخانه ملک و کتابخانه تبریز (نخجوانی سابق) بیت رودکی به همان صورتی آمده که اقبال آن را به متن برده است:

تصویر ۳. نسخه لغت فرس کتابخانه ملک، مورخ ۷۲۲ق. (اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۱۶)

تصویر ۴. نسخه لغت فرس کتابخانه تبریز (نخجوانی سابق)، مورخ ۷۶۶ق. (اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۳۴۹)

واژه «سمورینشان = سمورین + شان» که به صورت «سموریشان = سموری + شان» آمده، ضبط ساده‌شده‌ای است و بهتر است با توجه به نسخه‌ها همان «سمورینشان» به متن دیوان رودکی برده شود.

۳. نفیسی در بیت زیر واژه «قامت» و «چشمکان» را به متن برده است:

به زلف کژ و لیکن به قد و قامت راست   به تن درست و لیکن به چشمکان بیمار

(نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۵۰۱)

این بیت در کتاب خطیب‌رهبر (رودکی، ۱۳۶۸، ص. ۷۹)، منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۱۲۳)، شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۵۶)، رستم (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۳۱)، احمدنژاد (رودکی، ۱۳۹۱، ص. ۵۴) و رواقی (۱۴۰۰، ص. ۱۸) مانند تصحیح نفیسی است. میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۵۹۷) و دانش‌پژوه (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۷۶) برخلاف نفیسی به جای «قامت» واژه «بالا» را به متن برده‌اند. امامی مطابق با ضبط المعجم فی معاییر الاشعار العجم بیت را این‌گونه آورده است:

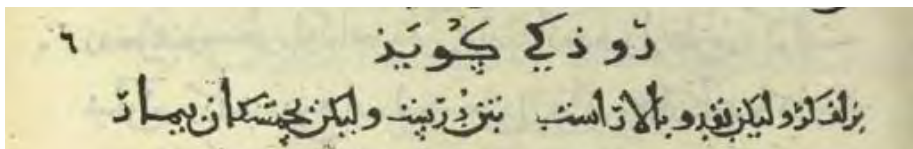
به زلف کژمژ لیکن به قد و قامت راست   به تن درست و لیکن به چشمکان بیمار

(رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۳۳)

البته در تصحیح پایانی کتاب المعجم فی معاییر الاشعار العجم به جای «لیکن»، در هر دو مصراع «لکن» آمده است (شمس‌قیس، ۱۳۸۸، ص. ۳۸۸). جدای از تصحیح‌های مختلفی که به آن اشاره شد، این بیت در نسخه کهن ترجمان البلاغه (کتابت ۵۰۷ ق.) این‌گونه آمده است:

به زلف کژ و لیکن به قد و بالا راست   به تن درست و لیکن به چشمکان بیمار

(رادویانی، ۱۳۶۸ ق، ص. ۲۱۹، برگ ۲۶۸ الف)

تصویر ۵. نسخه ترجمان البلاغه مورخ ۵۰۷ ق. (رادویانی، ۱۳۶۸ ق، ص. ۲۱۹، برگ ۲۶۸ الف)

آتش نیز در تصحیح کتاب ترجمان البلاغه به اشتباه «چشمگان» آورده است (رادویانی، ۱۳۶۸ ق، ص. ۸۲). در تصحیح این بیت بهتر است با توجه به ضبط نسخه ترجمان البلاغه به جای «قامت» واژه «بالا» و به جای «چشمکان» ضبط کهن «چشمکان» به متن برده شود. واژه «چشم» صورت دیگری است از «چشم» که در اشعار رودکی دو بار دیگر هم آمده است:

خلنخیان خواهی و جمّاش چمّش   گردس‌ترین خواهی و بارک‌میان

(رواقی، ۱۴۰۰، ص. ۳۱ و ۲۶۱)

از کف ترکی سیاه‌چمّش پری‌روی   قامت چون سرو و زلف‌کانش چوگان

(رواقی، ۱۴۰۰، ص. ۲۷ و ۲۴۵)

۴. در لغت فرس اسدی طوسی ذیل واژه «گروز» به معنای «طرب و شادی» دو بیت از خسروی و منجیک ترمذی آمده و اقبال در حاشیه آورده است: «در حاشیه "ن" این بیت از رودکی آمده است که تصحیح آن میسر نشد: ورد نه جیست و کروش [کذا] و خرمی / بانک برزد از کروش [ص = کروز] و خرمی» (اسدی طوسی،

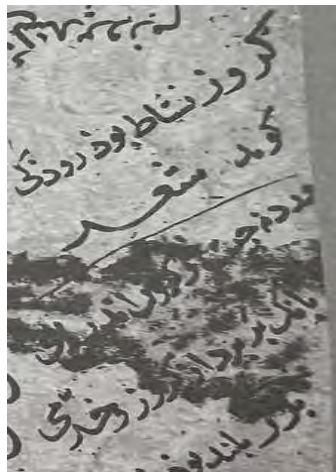
۱۳۱۹، ص. ۱۷۴-۱۷۵). مطابق اشاره اقبال در نسخه‌های لغت فرس واژه «کروژ» به جای «کروز» نیز آمده است (اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۱۷۴)؛ از این رو، در لغت فرس به کوشش دبیرسیاقی این واژه به صورت «کروژ» دیده می‌شود (اسدی طوسی، ۱۳۳۶، ص. ۵۷). در لغت‌نامه دهخدا ذیل واژه «کروز» آورده‌اند: «وردنه جست و کروش اندر زمی / بانگ بربرد از کروز و خرّمی» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۸۲۹۹) و در ادامه یادداشتی از دهخدا آمده است: «گمان می‌کنم این بیت از کلیله و دمنه رودکی باشد، در باب «فرد و سلحفاة» آنجا که بوزینه از پشت سنگ‌پشت از آب به خشکی جستن می‌کند. عبارت ابن مقفع این است: فلما قارب الساحل وثب عن ظهره فارتقى الشجر و ترجمه نصرالله منشی بدین صورت است: بوزینه را به کنار آب رسانید، بوزینه به تک بر درخت رفت. اگر حدس من درست باشد شعر رودکی تقریباً باید اینطور باشد: بوزنه جست و گریز اندر زمی / بانگ بربرد از کروز و خرّمی. ممکن است کروش هم کلمه‌ای بوده که امروز مفقود است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۸۲۹۹). رواقی نیز بیت را مطابق سخن دهخدا به متن برده است (رواقی، ۱۴۰۰، ص. ۷۶، ۶۲-۶۳). قادر رستم بیت را با تغییر «بوزنه» به «بوزینه» آورده است:

بوزینه جست و گریز اندر زمی   بانگ برزد از کروز و خرّمی
(رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۷۱)

او در توضیح بیت پس از اشاره به سخنان دهخدا نوشته است: «به این گفته باید افزود سبب کروز (شادمانی) و حرص بوزینه این است که وی از مکر سنگ‌پشت که می‌خواست دل او را به خورد زنش بدهد، آگاه شده و با فریب سنگ‌پشت را وادار کرده بود او را به ساحل بازگرداند. این بیت را همچنین ل. براگینسکایا از «لغت فرس» چاپ عباس اقبال که در این مورد مأخذ و نیز حاشیه فرهنگ اسدی نخجوانی بوده است، اخذ کرده و با تلحیح [تصحیح] ذیل «درد تو چیست و کروژ و خرّمی / بانگ برزد از کروز و خرّمی» در بخش بیت‌هایی که مدون از فرهنگ‌ها پیدا کرده است... آورده است و آن را باب «دوستی کبوتر و زاغ...» دانسته ولی تصحیح او غلط است و معنی را از بین برده و قافیه را به هم زده» (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۱۶۲).

در حاشیه نسخه لغت فرس موسوم به نسخه تبریز (نخجوانی سابق) به شماره ۳۶۳۹ (بخش دوم مجموعه) بیت رودکی این‌گونه آمده است: «کروز نشاط بوذ، رودکی گوید شعر:

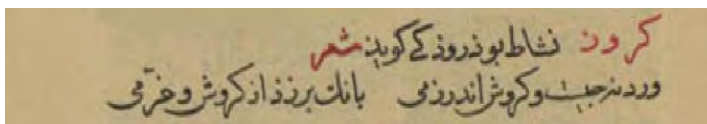
وردنه جیست و کروش اندر زمی   بانگ بربرد از کروز و خرّمی
(اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۲۴۸)

تصویر ۶. لغت فرس، نسخه تبریز (نخجوانی سابق) مورخ ۷۶۶ق. (اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۲۴۸)

در رونویسی از همین نسخه موسوم به لغت فرس نخجوانی در کتابخانه مجلس به شماره ۶۱۴۳۸ که به خط محمدعلی مصاحبی نائینی در سال ۱۳۱۲ش. نوشته شده (تصویر ۷) و اقبال آن را با نشانه «ن» آورده است، ذیل واژه «کروز» بیت رودکی دیده می‌شود. این بیت در مقاله واکاوی چند بیت منسوب به رودکی سمرقندی براساس چند منبع کهن (دهقان و نویسندگان، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۵) نیز آمده است؛ اما نویسندگان این مقاله پیشنهادی برای تصحیح بیت ارائه نکرده‌اند:

وردنه جیست و کروش اندر زمی   بانگ برزد از کروش و خرّمی
(اسدی طوسی، ۱۳۱۲، ص. برگ ۶۱)

تصویر ۷. لغت فرس نخجوانی، نسخه مجلس به شماره ۶۱۴۳۸

نگارنده باتوجه به ضبط نسخه‌ها تصحیح قیاسی ذیل را پیشنهاد می‌کند:

وز دَنه جَست و کَرُوژ اندر زَمی   بانگ بَرزد از کَرُوژ و خُرَمی

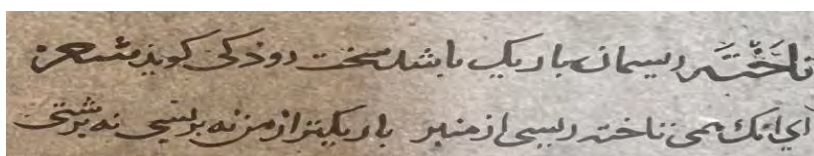
در ضبط لغت فرس، «کروش» گشته «کروژ» است و «دنه» نیز به معنای «نشاط و طرب و شادمانی» است. به احتمال فراوان این بیت از کلیله و دمنه رودکی و از باب «شیر و گاو» است، آنجا که «شنزبه» پس از رهایی از خلاب (باتلاق) به مرغزاری می‌رسد و نصرالله منشی می‌نویسد: «چون یکچندی آنجا بود و قوت گرفت و فربه گشت، بطر آسایش و مستی نعمت بدو راه یافت و به نشاط هر چه تمام‌تر بانگی بکرد بلند» (منشی، ۱۳۸۴، ص. ۶۱). در کتاب لغت فرس به تصحیح مجتبائی و صادقی ذیل واژه «کروژ» بیت دیگری از رودکی آمده است که محتوایی شبیه به بیت بالا دارد:

با کروژ و خرّمی آهو به دشت   می خرامد چون کسی کو مست گشت
(اسدی طوسی، ۱۳۶۵، ص. ۱۲۱)

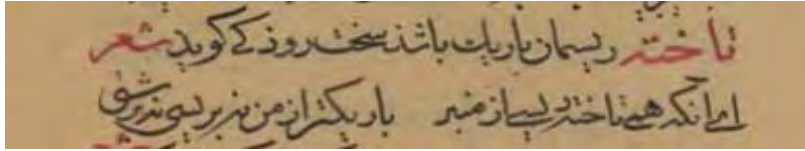
۵. در فرهنگ لغت فرس تبریز (۷۶۶ق.) و رونویس آن موسوم به لغت فرس نخجوانی (۱۳۱۲ش.) ذیل واژه «تاخته» به معنی «ریسمان باریک باشد سخت» بیتی از رودکی آمده که این بیت در کتاب‌های چاپی لغت فرس نیامده است:

ای آنک همی تاخته ریزی از منبر   باریک‌تر از من نه بریسی نه برشتی

(اسدی طوسی، ۱۴۰۰، ص. ۳۳۱؛ اسدی طوسی، ۱۳۱۲، برگ ۱۵۰)

تصویر ۸. لغت فرس، نسخه تبریز به شماره ۳۶۳۹

تصویر ۹. لغت فرس نخجوانی، نسخه مجلس به شماره ۶۱۴۳۸

در لغت‌نامه دهخدا ذیل واژه «تاخته» نیز همین بیت آمده است:

ای آنکه همی تاخته ریزی از منبر (کذا) باریک‌تر از من نه بریسی نه برشتی

(دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۶۱۷۳)

این بیت در دیوان‌های چاپی رودکی نیامده و به جز لغت‌نامه دهخدا، در مقاله واکاوی چند بیت منسوب به رودکی سمرقندی براساس چند منبع کهن (دهقان و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۴) نیز به آن اشاره شده است. البته نویسندگان مقاله برای تصحیح بیت پیشنهادی ارائه نکرده‌اند.

نگارنده تصحیح و معنای بیت را با توجه به ضبط نسخه‌ها این گونه می‌داند:

ای آنک همی تاخته ریزی [تو] از عنبر باریک‌تر از من نه بریسی نه برشتی

در این بیت به احتمال فراوان واژه «منبر» گشته «عنبر» است و به زلف و موی معشوق اشاره دارد. مصراع دوم نیز درباره ضعف و ناتوانی عاشق است. رودکی خطاب به معشوق می‌گوید: ای کسی که از موی عنبرین خود ریسمانی باریک بافته‌ای (موی خوشبوی خود را بافته‌ای)، [این را بدان که] باریک‌تر از من هیچ ریسمانی را نبافته‌ای و هیچ نخ‌ی را نرفته‌ای.

در ادبیات فارسی «زلف عنبرافشان»، «زلف عنبربوی»، «زلف عنبرین»، «زلف عنبرشکن» بارها به کار رفته است. در شاهنامه فردوسی نیز گیسوی رودابه به عنبر تشبیه شده است:

یکی سرو دید از برش گردماه نهاده به مه بر ز عنبر کلاه

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۱۸۶/۱، ۳۳۱)

۶. در قصیده «شکایت از پیری» با مطلع «مرا بسود و فروریخت هرچه دندان بود/ نبود دندان لا بل چراغ تابان بود» در تصحیح نفیسی این گونه آمده است:

یکی نماند کنون زان همه، بسود و بریخت چه نحس بود همانا که نحس کیوان بود

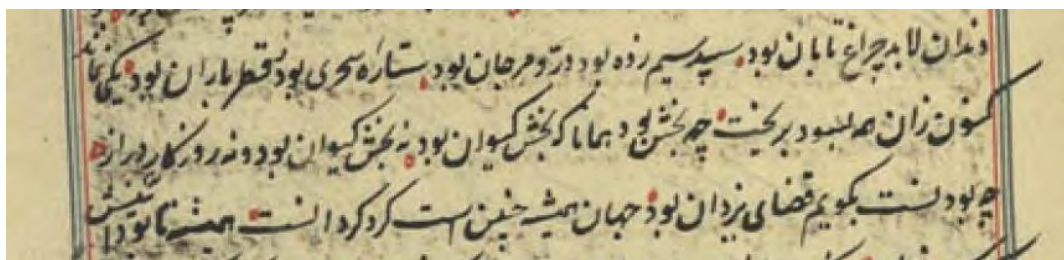
نه نحس کیوان بود و نه روزگار دراز چه بود؟ منت بگویم: قضای یزدان بود

(نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۴۹۸)

این دو بیت در تصحیح‌های مختلف و گزیده‌ها و شرح‌های اشعار رودکی به همین صورت آمده است: میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۴۵۴)؛ شعار و انوری (۱۳۶۵، ص. ۱۱۱-۱۱۳)؛ خطیب‌رهبر (رودکی، ۱۳۶۸، ص. ۲۵-۲۶)؛ حاکمی (۱۳۷۷، ص. ۳۴، ۳۶)؛ منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۵)؛ شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۲۲)؛ دانش‌پژوه (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۴، ۳۷)؛ رستم (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۸، ۱۰۷)؛ امامی (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۸)؛ امامی (۱۳۸۴، ص. ۱۱۴ و ۱۱۸)؛ احمدنژاد (رودکی، ۱۳۹۱، ص. ۵۱، ۱۲۵)؛ ملا احمداف (۱۳۹۳، ص. ۱۱۲)؛ رواقی (۱۴۰۰، ص. ۱۳، ۱۷۲).

شعار در توضیح بیت نخست آورده است: «چه نحس بود این ریختن دندان! چه نحوستی بود که دامنگیرم شد! همانا نحس کیوان (نحس اکبر) بود» (شعار، ۱۳۸۲، ص. ۲۲).

همه مصححان واژه «نحس» را به متن برده‌اند و از آنجاکه «کیوان» نحس اکبر است، در درستی ضبط «نحس» تردید نکرده‌اند؛ اما نگارنده بر آن است که در این دو بیت به جای واژه «نحس» بهتر است واژه «بخش» به متن برده شود، زیرا رودکی در این دو بیت درباره «بخش کیوان» سخن می‌گوید؛ یعنی سرنوشت و تقدیری که از کیوان (به مجاز آسمان) به او رسیده است و آن را در مقابل حکم و فرمان پروردگار (قضای یزدان) قرار می‌دهد. به نظر می‌رسد که کهن‌ترین منبع نفیسی برای تصحیح قصیده رودکی تذکره هفت اقلیم نوشته امین احمد رازی بوده است. رازی تألیف این تذکره را از سال ۹۹۶ق. آغاز کرده و در سال ۱۰۰۲ق. به پایان رسانده است (رازی، ۱۳۷۸، ص. ده). در میان نسخه‌های تذکره هفت اقلیم که طاهری (رازی، ۱۳۷۸، ص. دوازده - سیزده) برای تصحیح کتاب معرفی کرده، در نسخه مدرسه سپهسالار با شماره ۱۱۲۳ مورخ ۱۰۲۴ق. و نسخه کتابخانه ملک با شماره ۴۳۱۳ مورخ ۱۰۳۰ق. ابیات رودکی با ضبط «نحس» آمده است (رازی، ۱۳۷۸، ص. ۱۵۱۶)؛ اما در نسخه دیگری از همین کتاب در کتابخانه مجلس به شماره ۳۵۵۴۱ مورخ ۱۰۹۳ق. (تصویر ۱۰) ابیات رودکی با ضبط «بخش» دیده می‌شود:

تصویر ۱۰. تذکره هفت اقلیم، نسخه مجلس به شماره ۳۵۵۴۱ (برگ ۴۱۲ ب)

در این بیت‌ها ضبط «بخش» دشوارتر از ضبط «نحس» است و احتمال تغییر «بخش» به «نحس» توسط کاتبان بیشتر است تا عکس آن؛ به همین دلیل، در دو بیت رودکی بهتر است که ضبط کهن «بخش» به متن برده شود.

در شاهنامه فردوسی نیز بارها به واژه «بخش» به معنی «نصیب و قسمت و سرنوشت» اشاره شده است:

همی خواست پیروزی و دستگاه / نبود آگه از بخش خورشید و ماه

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲/۸۳۹/۱۸۴)

ز بخش جهان آفرین بیش و کم / نباشد، میممای برخی‌ره دم!

(ج ۳/۱۵۱/۳۳۳)

در توضیح واژه «بخش» خالقی مطلق این‌گونه نوشته است: «عطا، بهره، موهبت (که از ایزد یا چرخ می‌رسد)، تقدیر، سرنوشت... و بخش خورشید و ماه یعنی سرنوشت مقدر، گردش چرخ» (خالقی مطلق، ۱۳۹۹، ص. ۲۸۳).

در دو بیت دیگر نیز فردوسی به «بخش کیوان و هور» اشاره کرده و خالقی مطلق درباره آن این‌گونه نوشته

است: «بخش در اینجا یعنی موهبت، ویژگی، خصیصه» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱/۷۱):

کنون گر همه پیش یزدان پاک / بغلتیم با درد یک‌یک به خاک،

سزاوار باشد، که او داد زور / بلند اختر و بخش کیوان و هور

(ج ۳/۲۴۱/۳-۲۲۲۳-۲۲۲۴)

سپاسم ز یزدان که او داد زور   بلند اختر و بخش کیوان و هور

(ج ۶/۲۲۴، ۴۴۰)

باتوجه به آنچه گفته شد، می‌توان تصحیح زیر را برای دو بیت رودکی پیشنهاد کرد:

یکی نماند کنون زان همه، بسود و بریخت   چه بخش بود؟ همانا که بخش کیوان بود

نه بخش کیوان بود و نه روزگار دراز!   چه بود؟ منت بگویم: قضای یزدان بود

در بیت نخست می‌گوید: از آن همه دندان، یکی باقی نماند، همه ساییده شد و ریخت. این چه سرنوشتی بود؟ همانا بخشش و دهش کیوان (آسمان) بود. سپس در بیت دوم می‌گوید: این سرنوشت، نه بخشش کیوان (آسمان) و نه حاصل عمر دراز من بود! پس چه اتفاقی افتاد؟ من به تو می‌گویم: حکم و فرمان پروردگار چنین بود.

۷. بیت‌های پیش رو از قصیده مشهور رودکی با مطلع «مادر می را بکرد باید قربان / بچه او را گرفت و کرد به زندان» انتخاب شده که در نسخه تاریخ سیستان آمده است:

بهار در تصحیح تاریخ سیستان آورده است:

بربط عبئی و فرش‌ه‌اء فوادى   چنگ مدک نیر و نای چابک حابان

(تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۴)

نفیسی تصحیح زیر را به مجموعه اشعار رودکی برده است:

بربط عیسی و لونه‌ای فوادى   چنگ مدک نیر و نای چابک جانان

(نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۵۰۶)

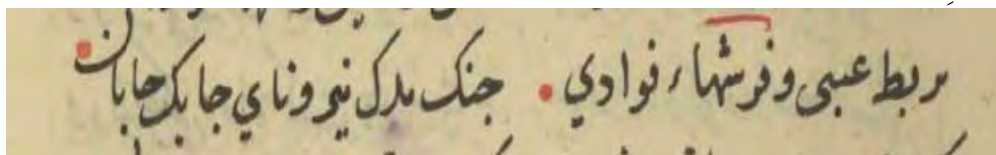
تصحیح شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۳۵)، دانش‌پژوه (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۳۹)، احمدنژاد (رودکی، ۱۳۹۱، ص. ۵۹) مانند نفیسی است.

قادر رستم نیز برخلاف نفیسی مصراع دوم را این‌گونه آورده است: «چنگ مدک نیز نای چابک جانان» (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۳۷).

میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۴۸۰) و منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴۰): «بربط عیسی و فرش‌های فوادى / چنگ مدک نیر و نای چابک جانان»؛

خطیب‌رهبر: «بربط عسی و فرش‌ه‌اء فوادى / چنگ مدک نیر و نای چابک حابان» (رودکی، ۱۳۶۸، ص. ۴۲)؛ امامی: «بربط عیسی و فرش‌های فوادى / چنگ مدک نیز و نای چابک حابان» (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۴۵)؛ امامی (۱۳۸۴، ص. ۱۵۶)؛

رواقی: «بربط عیسی و لحن‌های فوادى / چنگ مدک نیر و نای چابک حابان(؟)» (رواقی، ۱۴۰۰، ص. ۲۶ و ۲۴۳).

تصویر ۱۱. تاریخ سیستان، نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۶۶۱۱، برگ ۲۹۸

باتوجه به تصویر نسخه تاریخ سیستان (تصویر ۱۱) می‌توان بیت را این‌گونه خواند:

بربط عبئی و فرش‌های فوادى   چنگ مدک نیر و نای چابک حابان

واژه «فرش‌های» در این بیت همانطور که بهار در حاشیه تاریخ سیستان نوشته است، تقلید کاتب از بیت قبل است (جامه زرین و فرش‌های نوآئین) و چون در شعر نام سازها از قبیل بریط و چنگ و نای آمده، در اینجا نیز به جای «فرش‌های» احتمالاً نام سازی به لفظ مفرد یا جمع بوده است (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۴، ح.ش ۱۰)؛ از این رو، برخی مصححان به پیروی از نفیسی، واژه «لون‌های» و برخی «لحن‌های» را به متن برده‌اند. از آنجاکه این بیت نسخه‌بدلی ندارد، نمی‌توان درباره این واژه به یقین اظهار نظر کرد؛ اما نگارنده بر آن است که احتمالاً به جای «فرش‌های» واژه «رودهای» به معنای «نغمه‌ها و سرودها» در متن بوده است (ر.ک: دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۲۳۲۸). از سوی دیگر، نفیسی درباره این بیت این‌گونه نوشته است: «از این دو بیت همین قدر برمی‌آید که عیسی نامی بوده است بریط‌نواز و مدک نیر نامی چنگ‌زن از خنیاگران مجلس امیر نصر بن احمد که تاریخ در حق هیچ یک معرفتی نمی‌دهد، اما مدک نیر چنان می‌نماید ترکی باشد؛ زیرا که این اسم به نام‌های ترکان شبیه است و در هر صورت نام ایرانی نیست» (نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۳۲۰).

نگارنده واژه «عمی» (حرف سوم بی‌نقطه) در بیت را برخلاف مصححان «عیسی» نمی‌داند و احتمال می‌دهد که در اصل «عمی» بوده باشد. به گفته صادقی، واژه «عمی» شکل تحبیبی عمّ عربی است که در فارسی ایران با پسوند -و تصغیر و تحبیب به شکل عمو درآمده و در فارسی تاجیکی با الحاق پسوند -ک تحبیب به صورت عمّک به کار می‌رود» (صادقی، ۱۳۹۸، ص. ۱۱). به گفته شفیع در کتاب دفتر روشنائی که صادقی نیز به مطالب او اشاره کرده است: «این عنوان عمی در مقامات بایزید یکی از مسائل دشوار است و تصمیم‌گیری در باب آن هنوز برای من آسان نیست. نیکلسون آن را عمی (به صیغه تصغیر) ضبط کرده است و نورالدین شریه نیز همین ضبط نیکلسون را پذیرفته، ولی احتمال اینکه این کلمه عمی (عموی من) باشد احتمال دوری نیست، به عنوان یک کلمه خطاب عام در مورد افراد، همین طور که می‌گوییم: عمو فلانی و... در مقامات بایزید بسیارند کسانی از اهالی قومس که عنوان ایشان «عمی» است: عمی ولایی و عمی اسماعیل و عمی حسن درّزجی که پیر خرّقه ابو عبدالله داستانی بوده است» (سهلگی، ۱۳۸۴، ص. ۳۸۰).

واژه «فؤادی» نیز مانند «عمی» احتمالاً «فؤاد + یای تحبیب» است و اگر واژه «رودهای» را در متن درست بدانیم، به نام قوآل یا خواننده مجلس امیر نصر بن احمد سامانی اشاره دارد.

«کاف» در «مدک» نیز «کاف تحبیب» است که برای نام‌گذاری غلامان، کنیزان، مطربان و رامشگران به کار می‌بردند، چنان‌که «سیماک» را در لغت فرس نام غلامان دانسته‌اند و شاهی از عنصری آورده‌اند:

به مستحقان ندهی هر آنچه داری و باز دهی بمعجز و دستار سبزک و سیماک

(اسدی طوسی، ۱۳۱۹، ص. ۲۵۴)

مسعود سعد سلمان نیز نام رامشگر مجلس شاه را «ماهوک» نوشته است:

ماهوک در میان چو درگردد، مجلس از خرّمی دگر گردد

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۹۰، ص. ۷۲۰)

در شعر رودکی «مدک» مخفف «محمدک» است که از «محمد + کاف تحبیب» درست شده است. به گفته صادقی، صورت‌های دیگر «محمد» در گذشته «حم، حمد، مت، مم، مد، ممل، محم» بوده است که برخی مانند «ممک» را با کاف تحبیب نیز آورده‌اند (صادقی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴-۱۵، ۱۸-۱۹). واژه «نیر» در بیت نیز ممکن است

تصحیف «پیر» باشد، همانطور که صادقی نوشته است: «پیری شکل تحبیبی پیروز و نام‌های دیگری مانند پیروزشاپور، پیروزنرسه و غیره است که با پیروز ترکیب شده‌اند یا شکل تحبیبی پیر و نام‌های ترکیب‌شده با پیر، مانند پیر چیر آتخش (آتس)، پیرتهم و مانند آن‌ها است که در فارسی میانه رایج بوده است» (صادقی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰). باتوجه به آنچه گفته شد، می‌توان نام چنگ‌نواز مجلس امیر نصر بن احمد را «پیر مدک» دانست که مخفف «پیر محمدک» است.

برخی مصححان واژه «جابک» در بیت را «چابک» خوانده‌اند و آن را صفتی برای مهارت و زبردستی مطرب دانسته‌اند. این واژه برای مطربان در متن‌های ادب فارسی آمده است:

با دوستان یکدل با مطربان چابک   با ریدکان زیبا با ساقیان دلبر

(فرخی سیستانی، ۱۳۸۸، ص. ۴۳۹)

ساقیان نادر و گوینده شیرین‌ادا   مطربان چابک و طمغاجی حاضر جواب

(مختاری، ۱۳۴۱، ص. ۳۴)

اما باتوجه به واژه «مدک» که نام چنگ‌نواز مجلس شاه بوده و با «کاف تحبیب» آمده است، می‌توان احتمال داد که واژه «جابک» نیز گشته «چامک» باشد و باید این واژه را نام نی‌نواز مجلس شاه دانست. واژه «چامک» احتمالاً مخفف «چامه + کاف تحبیب» است و اینجا «چامه» نامی است که از «چگامگ» (čegāmag) پهلوی به معنای «ترانه و سرود» (مکنزی، ۱۳۷۳، ص. ۵۸) گرفته‌اند. «جانان» نیز صفت یا لقبی است که برای «چامک» آمده است (چامک جانان). با توضیحاتی که گفته شد، می‌توان تصحیح بیت را این‌گونه دانست:

بَرَبِطِ عَمّی و رودهای قُؤادی   چَنگِ مَدک‌پیر و نایِ چامکِ جانان

۸. از کف ترکی سیاه‌حشم پری‌روی   قامت چون سرو و زلف‌کانش چوگان

زان تن خوش... ساغری بستاند   یاد کند روی شهریار سجستان

(تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۵)

در مصراع نخست «سیاه‌چمش» به اشتباه «سیاه‌حشم» نوشته شده است. بهار دربارهٔ بیت دوم در حاشیه نوشته است: «کذا- و وزن این مصراع ناقص است. شاید اصل چنین بوده: زان می خوش‌بوی ساغری بستاند. زیرا می را به خوش‌بویی نیز بسیار ستوده‌اند و برخلاف «تن خوش» نگفته‌اند و دیده نشده و «تن خوش بوی» هم کذالک...» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۵، ح. ش ۳).

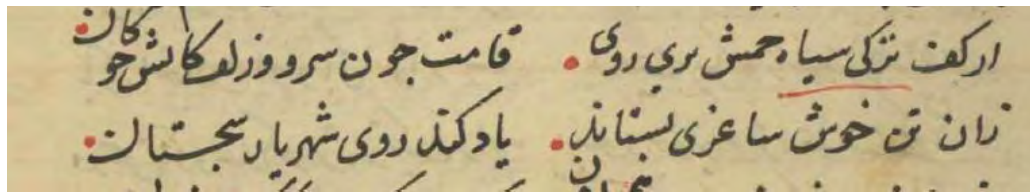
نفیسی بیت را این‌گونه آورده است:

زان می خوش‌بوی ساغری بستاند   یاد کند روی شهریار سجستان

(نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۵۰۶)

همهٔ مصححان و شارحان بیت را مانند نفیسی آورده‌اند: میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۴۸۱)، خطیب‌رهبر (رودکی، ۱۳۶۸، ص. ۴۴)، حاکمی (۱۳۷۷، ص. ۵۴)، منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴۰)، شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۳۵)، دانش‌پژوه (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۴۰)، رستم (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۳۷)، امامی (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۴۶؛ امامی، ۱۳۸۴، ص. ۱۵۷)، احمدنژاد (رودکی، ۱۳۹۱، ص. ۶۰)، رواقی (۱۴۰۰، ص. ۲۷).

تصویر ۱۲. تاریخ سیستان، نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۶۶۱۱، برگ ۲۹۸

در این بیت «تن خوش» به احتمال فراوان گشته «بتن خویش / به تن خویش» و به معنای «شخصاً» است؛ به این معنی که شاه شخصاً ساغری را از دست ترک سیاه‌چشم گرفته و منتظر نمانده است که آن ترک به رسم ادب ساغری را به شاه تقدیم کند. برای «به تن خویش» رودکی در همین قصیده می‌گوید:

عذر رهی خویش ناتوانی و پیری   کوبه تن خویش ازان نیامد مهمان

(رواقی، ۱۴۰۰، ص. ۳۰)

باتوجه به آنچه گفته شد، می‌توان تصحیح و معنای زیر را به متن برد:

زان به تن خویش ساغری بستاند   یاد کند روی شهریار سجستان

معنی بیت: امیر از کف ترکی... از آن باده شخصاً ساغری بستاند و از شهریار سجستان یاد کند و به شادی او بنوشد.

۹. گفت ندانی سزاش و خیر فراز آر   آنک بگفتی چنانک گفتی نتوان

(تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۷)

تصحیح میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۴۸۴) و امامی (۱۳۸۴، ص. ۱۶۰) مانند تصحیح بهار است، با این تفاوت که به جای «خیر» واژه «خیز» را به متن برده‌اند.

نفیسی بیت را با تصحیح زیر آورده است:

گفت ندانی سزاش و خیز و فراز آر   آنکه بگفتی چنانکه گفتن نتوان

(نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۵۰۸)

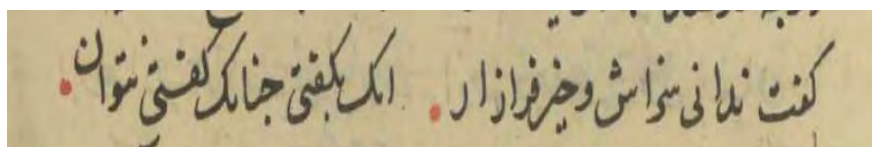
منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴۴)؛ دانش‌پژوه (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۴۱)؛ امامی (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۴۸)

بیت را مانند نفیسی آورده‌اند.

خطیب‌رهبر (رودکی، ۱۳۶۸، ص. ۴۹)؛ شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۳۹)؛ رستم (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۳۸)؛

احمدنژاد (رودکی، ۱۳۹۱، ص. ۶۱)؛ رواقی (۱۴۰۰، ص. ۲۹) نوشته‌اند:

گفت ندانی سزاش و خیز و فراز آر   آنک بگفتی چنانک باید نتوان

تصویر ۱۳. تاریخ سیستان، نسخه کتابخانه مجلس به شماره ۱۶۶۱۱، برگ ۳۰۱

همانطور که در ضبط این بیت در نسخه تاریخ سیستان دیده می‌شود، کاتب نقطه برخی واژه‌ها را کامل نمی‌گذارد، چنان‌که «خیز» را «خیر»، «آنک» را بی نقطه و «چنانک» را «چنانک» (حرف چهارم بی نقطه) نوشته

است. به همین دلیل، آخرین واژه بیت «بتوان» است که کاتب آن را «ئتوان» (حرف نخست بی نقطه) نوشته است و مصححان نقطه حرف «ن» در واژه «گفتن» را مربوط به حرف نخست واژه «ئتوان» دانسته‌اند و آن را «نتوان» خوانده‌اند؛ اما با آوردن واژه «نتوان» نمی‌توان معنای دقیقی از بیت دریافت. پس برخی مصححان به جای «گفتن» واژه «باید» را به متن برده‌اند که این ضبط در نسخه تاریخ سیستان نیامده است و معنای درستی هم ندارد. باتوجه به ضبط نسخه تاریخ سیستان باید تصحیح زیر را به متن برد:

گفت ندانی سزاش و خیز، فراز آر   آنک بگفتی چنانک گفتن بتوان

شاعر باتوجه به بیت قبل می‌گوید: نمی‌توانی آنگونه که سزاوار شاه است، او را ستایش کنی؛ اما برخیز آن بیت‌هایی که سروده‌ای فراهم آور، چنان که آنها را بتوان در مجلس شاه خواند. به بیان دیگر، بیت‌هایی را فراهم آور که ارزش آن را داشته باشد که در مجلس شاه خوانده شود.

۱۰. بر دختی مدح عرجه کرد زمانی   ورچه بود چیره بر مدایح شاهان

(تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۷)

بهار در حاشیه نوشته است: «کذا؟... مجله مهر: برد چنین مدح و عرضه کرد زمانی. ولی مأخذ آن را ننوشته و معلوم نیست صحیح باشد. چیره به معنی مسلط، رودکی گوید: جوانی گذشت و چیره‌زبانی / طبعم گرفت نیز گرانی» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۷).

تصحیح میرزایف (۱۹۵۸، ص. ۴۸۴) و خطیب‌رهبر (رودکی، ۱۳۶۸، ص. ۵۰) مانند تصحیح بهار است. نفیسی بیت را این‌گونه آورده است:

برد چنین مدح و عرضه کرد زمانی   ورچه بود چیره بر مدایح شاهان

(نفیسی، ۱۳۴۱، ص. ۵۰۸)

تصحیح‌های ذیل نیز مانند تصحیح نفیسی است: منصور (رودکی، ۱۳۸۱، ص. ۱۴۴)؛ شعار (رودکی، ۱۳۸۲، ص. ۳۹)؛ دانش‌پژوه (رودکی، ۱۳۸۳، ص. ۴۲)؛ احمدنژاد (رودکی، ۱۳۹۱، ص. ۶۱)؛ رواقی (۱۴۰۰، ص. ۲۹). قادر رستم بیت را با تصحیح نادرستی به متن برده است:

برد دختر مدح و عری جه کرد زمانی   ورچه بود چیره بر مدایح شاهان!

(رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۳۸)

امامی در گزیده اشعار رودکی آورده است:

پردختی مدح و عرضه کرد زمانی   ورچه بود چیره بر مدایح شاهان

(امامی، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۱)

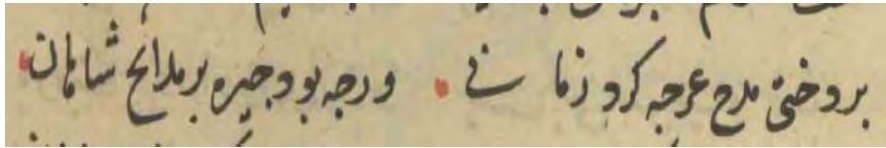
او در توضیح بیت نوشته است: «معنی دو بیت اخیر: اگرچه در شاعری و ستایشگری مانند صریح الغوانی و در سخنوری همانند سبحان هستم، اما بسیار می‌ترسم که چنین مدح و ستایشی را پرداخته سازم و آن را یک زمان عرضه کنم؛ زیرا بیم آن دارم که عجز و ناتوانی مرا آشکار کند» (امامی، ۱۳۸۴، ص. ۱۷۳).

امامی در دیوان اشعار رودکی برخلاف گزیده اشعار تصحیح زیر را به متن برده است:

پردختن مدح [و] عرضه کرد زمانی   ورچه بود چیره بر مدایح شاهان

(رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۴۸)

او در توضیح بیت نوشته است: «اصل: پردختی. از پردختن که صورتی کوتاه‌شده از پرداختن به معنی فراهم کردن یا درست کردن است» (رودکی، ۱۳۸۷، ص. ۴۸، ح. ش ۹).

تصویر ۱۴. تاریخ سیستان، نسخه مجلس به شماره ۱۶۶۱۱، برگ ۳۰۱

باتوجه به تصویر نسخه تاریخ سیستان، باید گفت که امامی واژه «پردختی» را در گزیده اشعار رودکی به درستی به متن برده است و این واژه را نباید «پردختن» خواند. از سوی دیگر، معنا و مفهوم این بیت و بیت قبل را نباید درهم آمیخت؛ زیرا هر کدام از این دو بیت معنای مستقلی دارد. با دقت در تصویر نسخه تاریخ سیستان، باید مشکل بیت را در واژه «عرجه» جست‌وجو کرد که مصححان آن را به «عرضه» بدل کرده‌اند. البته با این تغییر نیز بیت هم‌چنان پیچیده و نامفهوم مانده است. به همین دلیل، نگارنده احتمال می‌دهد که واژه «عرجه» باید گشته واژه «هرچه» باشد و با در نظر گرفتن این تغییر بهتر است تصحیح زیر به متن دیوان رودکی برده شود:

پَرْدَخْتی مَدْحِ هَرْچِه کَرْد زَمَانی   وَرچِه بُود چیره بر مَدایح شاهان

در این بیت «پَرْدَخْتی» از مصدر «پَرْدَخْتَن» به معنای «رها کردن و ترک کردن» و توسعاً به معنای «کنار گذاشتن و نادیده گرفتن» است. رودکی در بیت دیگری می‌گوید:

آن رَخت و گِیان خویش من رفتم و پردختم   چون گُرد بماندستم، تنها من و این باهو

(رواقی، ۱۴۰۰، ص. ۶۱، ۳۷۷)

رودکی برای آنکه برتری امیر نصر بن احمد را نسبت به شاهان گذشته نشان دهد، ستایش او را دشوارتر از شاهان پیشین می‌داند؛ پس می‌گوید: رودکی اگرچه در سرودن مدایح شاهان چیره است، هرچه زمانی مدح کرد، کنار گذاشت و نادیده گرفت. به بیان دیگر، رودکی با اینکه در ستایش شاهان چیره و زبان‌آور است، اما به مدح و ستایش تو که رسید، هرچه زمانی مدح گفته بود، رها کرد و نادیده گرفت؛ زیرا تو از شاهان گذشته برتری و ستایش تو کار دشواری است، و از اینجاست که در بیت بعد می‌گوید:

مدح همه خلق را کرانه پدید است   مدحت او را کرانه نی و نه پایان

نتیجه‌گیری

مصححان و پژوهشگران می‌توانند اشعار رودکی را از نسخه‌های خطی گردآوری کنند و پس از آن به ارزیابی و طبقه‌بندی نسخه‌ها باتوجه به تاریخ کتابت‌شان پردازند. در گام بعدی روشی را در تصحیح متن انتخاب کنند که باتوجه به آن ضبط‌های کهن و دشوار کنار گذاشته نشود تا در پایان با ارائه دقیق نسخه‌بدل‌ها متنی دقیق و پیراسته از سروده‌های رودکی فراهم آید. در این مقاله کوشش شد باتوجه به ضبط نسخه‌ها و انتخاب ضبط کهن و دشوار، پیشنهادهایی برای تصحیح بیت‌هایی از رودکی سمرقندی ارائه شود که این پیشنهادها عبارت‌اند از:

دو بیت نخست باتوجه به ضبط نسخه‌های کهن لغت فرس و بیت سوم با ضبط نسخه ۵۰۷ق. کتاب ترجمان

البلاغه به متن دیوان رودکی برده شود:

- بفتوده است جهان بر درم و آب و زمین / دل تو بر خرد و دانش و خوبین بفتود
 - روی هر یک چون دوهفته گردماه / جامه‌شان غُفّه، سمورین‌شان کلاه
 - به زُلف کژ و لیکن به قد و بالا راست / به تن دُرُست و لیکن به چَمَشکان بیمار
 دو بیت زیر که در دیوان‌های چاپی نیامده است، باتوجه‌به ضبط نسخه لغت فرس مورخ ۷۶۶ق. و با تصحیح زیر به متن دیوان رودکی برده شود:
- وَز دَنه جَسْت و کَرُوژ اندر زَمی / بانگ بَرزَد از کَرُوژ و خُرْمی
 - ای آنک همی تاخته رِیسی [تو] از عنبر / باریک‌تر از من نه بریسی نه برشتی
 دو بیت زیر باتوجه‌به تصحیف واژه «بخش» به «نحس» تصحیح شود:
- یکی نماند کنون زان همه، بسود و بریخت / چه بَخش بود؟ همانا که بَخش کیوان بود
 - نه بَخش کیوان بود و نه روزگارِ دراز / چه بود؟ مَنْتُ بگویم: قَضا یزدان بود
 بیت‌های زیر نیز با درنظرگرفتن ضبط نسخه تاریخ سیستان به متن دیوان رودکی برده شود:
- بَرَبَطِ عَمّی و رودهای فُوادی / چَنگِ مَدک‌پیر و نایِ چامکِ جانان
 - زان به تَنِ خویش ساغری بستاند / یاد کند روی شهریارِ سَجستان
 - گفت ندانی سَزاَش و خیز، فرازآر / آنک بگفتی چنانک گفتن بتوان
 - پَرَدَخْتی مَدَحْ هرچه کرد زمانی / ورچه بُود چیره بر مدایحِ شاهان

منابع

- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۱۲). نسخه خطی «لغت فرس» با عنوان «مشکلات در پارسی دری» به خط محمدعلی مصاحبی نائینی متخلص به عبرت. کتابت شده از روی نسخه مورخ ۷۶۶ق. کتابت حسام‌الدین حافظ ملقب به نظام تعریفا. کتابخانه مجلس. شماره ثبت ۶۱۴۳۸.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۱۹). لغت فرس (به تصحیح و اهتمام عباس اقبال). چاپخانه مجلس.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۳۶). لغت فرس (به کوشش محمد دبیرسیاقی). کتابخانه طهوری.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۶۵). لغت فرس «لغت دری» (به تصحیح فتح‌الله مجتبائی و علی اشرف صادقی). خوارزمی.
- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۴۰۰). لغت فرس: نسخه برگردان شش دست‌نویس (با مقدمه علی اشرف صادقی و جواد بشری). موقوفات محمود افشار با همکاری سخن.
- امامی، نصرالله (۱۳۸۴). استاد شاعران رودکی: شرح حال، گزیده اشعار با توضیح و گزارش. جامی.
- تاریخ سیستان (۱۳۸۱). به تصحیح ملک‌الشعراى بهار. مؤسسه خاور.
- تاریخ سیستان فارسی. نسخه مجلس شورای اسلامی. به شماره ۱۶۶۱۱، سنا ۶۹۲.

تتوی، عبدالرشید بن عبدالغفور الحسینی المدنی (۱۳۳۷). فرهنگ رشیدی، به ضمیمهٔ معربات رشیدی. (ج. ۲؛ به تحقیق و تصحیح محمد عباسی). کتابخانهٔ بارانی.

حاکمی، اسماعیل (۱۳۷۷). برگزیدهٔ اشعار رودکی و منوچهری. (ج. ۶). اساطیر.

حلیمی، لطف‌الله (۹۲۹-۹۳۰ق.). شرح بحر الغرائب (لغت حلیمی). نسخهٔ کتابخانهٔ ملی. شمارهٔ ۱۸۱۱۸-۵.

حلیمی، لطف‌الله (۹۵۹-۹۶۱ق.). شرح بحر الغرائب (لغت حلیمی). نسخهٔ کتابخانهٔ ایاصوفیه. شمارهٔ ۴۷۶۶.

حلیمی، لطف‌الله (بی‌تا). شرح بحر الغرائب (لغت حلیمی). نسخهٔ کتابخانهٔ فاتح. شمارهٔ ۵۲۳۶.

حلیمی، لطف‌الله (بی‌تا). شرح بحر الغرائب (لغت حلیمی). نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس. شمارهٔ ثبت ۱۴۱۱۲.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۳). یادداشت‌های شاهنامه (ج. ۱۰). مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۹). داستان رستم و سهراب (با همکاری محمد افشین وفایی و پژمان فیروزبخش). سخن.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه. دانشگاه تهران.

دهقان، سجاد، نصیری شیراز، زهرا، امامی، نصرالله، و شیرمحمدی، مژگان (۱۴۰۰). واکاوی چند بیت منسوب به

رودکی سمرقندی براساس چند منبع کهن. متن پژوهی ادبی، ۲۵ (۸۷)، ۱۹۴-۲۲۲.

<https://doi.org/10.22054/ltr.2019.32109.2275>

ذاکر الحسینی، محسن (۱۳۸۳). حلیمی و فرهنگ‌هایش. نامهٔ فرهنگستان.

رازی، امین احمد (۱۳۷۸). تذکرهٔ هفت اقلیم (تصحیح، تعلیقات و حواشی از سید محمدرضا طاهری). سروش.

رازی، امین احمد (۱۰۹۳ق.). تذکرهٔ هفت اقلیم. نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس. شمارهٔ ثبت ۳۵۵۴۱.

رادویانی، محمد بن عمر (۱۳۶۸ق.). ترجمان البلاغه، با فاکسیمیلهٔ نسخهٔ منحصر بفرد کتاب مورخهٔ ۵۰۷ هجری

(به اهتمام و تصحیح و حواشی و توضیحات احمد آتش). نشریات المعهد الشرقي.

رواقی، علی (۱۴۰۰). سروده‌های رودکی. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۶۸). رودکی: با معنی واژه‌ها و شرح بیت‌های دشوار و برخی نکته‌های دستوری و

ادبی (به کوشش خلیل خطیب‌رهبر). صفیعلیشاه.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۸۲). دیوان شعر رودکی (با شرح و توضیح) (پژوهش، تصحیح و شرح از جعفر

شعار). قطره.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۸۳). دیوان رودکی (شرح و توضیح منوچهر دانش‌پژوه). توس.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۸۷). دیوان ابوعبدالله جعفر ابن محمد ابن حکیم ابن عبدالرحمان ابن آدم رودکی

سمرقندی (تهیه، توضیح، تصحیح، پیشگفتار و حواشی قادر رستم، زیر نظر صفر عبدالله، برگردان

شاه‌منصور شاه‌میرزا). مؤسسهٔ فرهنگی اکو.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۸۷). دیوان اشعار رودکی (تصحیح، ویرایش و توضیح نصرالله امامی). مؤسسهٔ

تحقیقات و توسعهٔ علوم انسانی.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۸۱). دیوان رودکی (تصحیح جهانگیر منصور). دوستان.

رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۹۱). دیوان رودکی (با توضیح و نقد و تحلیل اشعار). کتاب آمه.

سروری کاشانی، محمدقاسم بن حاجی محمد (۱۳۴۰). فرهنگ مجمع الفرس. (ج. ۲؛ محمد دبیرسیاقی، مصحح).

کتابفروشی علمی.

سهلگی، محمد بن علی (۱۳۸۴). دفتر روشنائی: از میراث عرفانی بایزید بسطامی (محمدرضا شفیعی کدکنی، مترجم). سخن.

شعار، جعفر، و انوری، حسن (۱۳۶۵). *گزیده اشعار رودکی*. امیرکبیر.

شمس قیس، محمد بن قیس (۱۳۸۸). *المعجم فی معاییر اشعار العجم* (محمد بن عبدالوهاب قزوینی، مصحح؛ و تصحیح مجدد مدرس رضوی، و تصحیح مجدد سیروس شمیسا). علم.

صادقی، علی اشرف (۱۳۸۳). دو تحول آوایی در زبان فارسی (حذف و اضافه شدن صامت «ن» بعد از مصوت‌های بلند). *مجله زبان‌شناسی*، ۱۹ (۲)، ۹-۱. <https://www.academia.edu/5054437>.

صادقی، علی اشرف (۱۳۸۶). شکل‌های تحبیبی نام‌های خاص ایرانی در دوره اسلامی (بخش اول). *زبان‌شناسی*، ۲۱ (۱)، ۳-۲۰. <https://ensani.ir/fa/article/417484>.

صادقی، علی اشرف (۱۳۹۸). پسوندهای تحبیبی فارسی در دوره اسلامی (۳). *فرهنگ‌نویسی*، ۱۵ (۱)، ۳-۱۶. <https://ensani.ir/fa/article/430641/3>

فرخی سیستانی، علی بن جولوغ (۱۳۸۸). *دیوان حکیم فرخی سیستانی* (به کوشش محمد دبیرسیاقی). زوآر. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۱). *شاهنامه* (به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر ششم با همکاری محمود امیدسالار و دفتر هفتم با همکاری ابوالفضل خطیبی). مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

مختاری، عثمان (۱۳۴۱). *دیوان عثمان مختاری* (به اهتمام جلال‌الدین همائی). بنگاه ترجمه و نشر کتاب. مسعود سعد سلمان (۱۳۹۰). *دیوان مسعود سعد سلمان* (مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمد مهیار). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مکنزی، د. ن. (۱۳۷۳). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی* (مهشید میرفخرایی، مترجم) پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ملااحمداف، میرزا (۱۳۹۳). *پیرامون رودکی و رودکی‌شناسی*. علمی و فرهنگی.

منشی، نصرالله (۱۳۸۴). *کلیله و دمنه انشای ابوالمعالی نصرالله منشی* (تصحیح و توضیح مجتبی مینوی طهرانی). امیرکبیر.

میرزایف، عبدالغنی (۱۹۵۸). *ابوعبدالله رودکی و آثار منظوم رودکی* (تحت نظر ی. براگینسکی). نشریات دولتی تاجیکستان.

نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۱۳۵۵). *صحاح الفرس* (فرهنگ لغات فارسی از قرن هشتم هجری) (به اهتمام عبدالعلی طاعتی). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

نفیسی، سعید (۱۳۴۱). *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*. کتابخانه ابن سینا.

وفایی، حسین (۱۴۰۱ق). *فرهنگ وفایی*. نسخه کتابخانه مجلس. شماره ثبت: ۹۰۸۶۷.

References

- Asadi Toosi, A. (1940). *Loghat-e Fors* (A. Eghbal, Ed.). Majles Printing. [In Persian].
 Asadi Toosi, A. (1957). *Loghat-e Fors* (M. Dabir-Siyaghi, Ed.). Tahoori Library. [In Persian].
 Asadi Toosi, A. (1986). *Loghat-e Fors [Loghat-e Dari]* (F. Mojtabai & A. A. Sadeghi, Eds.). Kharazmi Publication. [In Persian].

- Asadi Toosi, A. (2021). *Loghat-e Fors: Noskhe-Bargardan-e Shesh Dastnevis*. (A. A. Sadeghi & J. Boshri, Eds.). Mahmood Afshar Endowment Publicaton. [In Persian].
- Asadi Toosi, A. (n.d). The manuscript of *Loghat-e Fors ba Onvan-e Moshkelat dar Farsi-ye Dari*. Majles Library. [In Persian].
- Bahar, M. T. (Ed.) (2002). *Tarikh-e Sistan*. Khavar Institute. [In Persian].
- Dehghan, S., Nasiri-shiraz, Z., Emami, N., & Shir-mohammadi, M. (2021). A study on some verses attributed to Rudaki based on a few old sources. *Journal of Literay Text Research*, 25(87) 194-222. <https://doi.org/10.22054/ltr.2019.32109.2275> [In Persian].
- Dehkoda, A. (1998). *Loghat Nama* (2nd ed.). Tehran University Press. [In Persian].
- Emami, N. (2005). *Ostad-e Shaeran Roodaki*. Jami Publication. [In Persian].
- Farrokhi, A. (2009). *Divan-e Hakim Farrokhi-e Sistani* (M. Dabir-Siyaghi, Ed.). Zavvar Publication. [In Persian].
- Ferdowsi, A. (2007). *Shahnameh [The Book of Kings]* (J. Khaleghi-Motlagh Ed.). The Center of the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Hakemi, E. (1998). *Bargozide-ye Ashar-e Roodaki va Manoochehri* (6th ed.). Asatir Publication. [In Persian].
- Khaleghi-Motlagh, J. (2014). *Yaddasht-ha-ye Shahnama (Ba Eslahat va Afzodeha)* (3rd ed.). The Center of the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Khaleghi-Motlagh, J. (2020). *Dastan-e Rostam va Sohrab*. Sokhan Publication. [In Persian].
- Mackenzie, D. N. (1994). *Farhang-e Koochak-e Zaban-e Pahlavi* (M. Mir-Fakhrai, Trans.). Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Mirzayef, A. (1958). *Aboo-Abdollah Roodaki va Asar-e Manzum-e Roodaki*. Nashriyat-e Dolati-e Tajikistan. [In Persian].
- Mokhtari, O. (1962). *Divan-e Osman-e Mokhtari* (J. Homai, Ed.). Book Translation and Publishing Company. [In Persian].
- Molla-Ahmadof, M. (2014). *Piramoon-e Roodaki va Roodaki-Shenasi*. Elmi Farhangi Publication. [In Persian].
- Monshi, N. (2005). *Kelile va Demna* (M. Minovi, Ed.). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Nafisi, S. (1962). *Mohit-e Zendegi va Ahval va Ashar Roodaki*. Ebn-e Sina Library. [In Persian].
- Nakhjavani, M. (1976). *Sohha al-Fors (Farhang-e Loghat-e Farsi az Gharn-e Hashtom-e Hejri)* (A. Taati, Ed.). Book Translation and Publishing Company. [In Persian].
- Radooyani, M. (1949). *Trjoman al-Balaghe* (A. Atash, Ed.). Nashriyat al-Mahd al-sharghi. [In Persian].
- Ravaghi, A. (2021). *Sorudeha-ye Roodaki*. Persian Language and Literature Academy. [In Persian].
- Razi, A. A. (1999). *Tazkare-ye Haft Eghlim* (M. R. Taheri, Ed.). Soroosh Publication. [In Persian].
- Roodaki, J. (1989). *Roodaki: with the meaning of words and explanation of difficult verses and some grammatical and literary points* (Kh. Khatib-Rahbar, Ed.). Safialishah Publication. [In Persian].
- Roodaki, J. (2002). *Divan-e Roodaki* (J. Mansoor, Ed.). Doostan Publication. [In Persian].
- Roodaki, J. (2003). *Divan-e Sher-e Roodaki* (J. Shoar, Ed.). Ghatre Publication. [In Persian].
- Roodaki, J. (2004). *Divan-e Roodaki* (M. Danesh-Pazhoh, Ed.). Toos Publication. [In Persian].
- Roodaki, J. (2008a). *Divan-e Roodaki* (Gh. Rostam, Ed.). Eco Cultural Institute. [In Persian].
- Roodaki, J. (2008b). *Divan-e Ashar-e Roodaki* (N. Emami, Ed.). Humanities Research and Development Institute. [In Persian].
- Roodaki, J. (2012). *Divan-e Roodaki* (K. Ahmad-Nezhad, Ed.). Aame Publication. [In Persian].
- Sadeghi, A. A. (2004). Two phonetic changes in Persian language (elimination and addition of the consonant "n" after long vowels. *Zaban-Shenasi*, 19(2) 1-9. <https://www.academia.edu/5054437> [In Persian].
- Sadeghi, A. A. (2007). The endearing forms of specific Iranian names in the Islamic period (part one). *Zaban-Shenasi*, 22(1), 3-20. <https://ensani.ir/fa/article/417484> [In Persian].
- Sadeghi, A. A. (2019). Persian endearing suffixes in the Islamic period (3). *Farhang-Nevisi*, (15), 3-16. <https://ensani.ir/fa/article/430641/3> [In Persian].
- Sahlegi, M. (2005). *Daftar-e Roshanai: az Miras-e Erfani-ye Bayazid-e Bastami* (M. R. Shafii Kadkani, Trans.). Sokhan Publication. [In Persian].
- Salman, M. S. (2011). *Divan-e Masood-e Sad-e Salman* (M. Mahyar, Ed.). Institute of Humanities

- and Cultural Studies. [In Persian].
- Shams-Gheys, M. (2009). *al-Mojam Fi Maair al-Ashar al-Ajam* (S. Shamisa, Ed.). Elm Publication. [In Persian].
- Shear, J., & Anvari, H. (1986). *Gozide-ye Ashar-e Roodaki*. Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Soroori Kashani, M. H. (1961). *Majma al-feras* (M. Debirsiaghi, Ed.). Elmi Publication. [In Persian].
- Tatavi, A. (1958). *Farhang-e Rashidi* (M. Abbasi, Ed.). Barani Library. [In Persian].
- Zaker-alhoseini, M. (2004). Halimi va Farhang-hayash. *Name-ye Farhangestan*, 18, 5-34. <https://www.sid.ir/paper/465254/fa> [In Persian].

Manuscript:

- Asadi Toosi, A. (n.d). The manuscript of *Loghat-e Fors ba Onvan-e Moshkelat dar Farsi-ye Dari*. Majles Library. [In Persian].
- Halimi, L. (n.d). *Sharh-e Bahr al-Gharaeb (Loghat-e Halimi) (929-930 AH)*. National Library. [In Persian].
- Halimi, L. (n.d). *Sharh-e Bahr al-Gharaeb (Loghat-e Halimi) (959-961 AH)*. Ayasofya Library. [In Persian].
- Halimi, L. (n.d). *Sharh-e Bahr al-Gharaeb (Loghat-e Halimi)*. Fateh Library. [In Persian].
- Halimi, L. (n.d). *Sharh-e Bahr al-Gharaeb (Loghat-e Halimi)*. Majles Library. [In Persian].
- Razi, A. A. (n.d). The manuscript of *Tazkare-ye Haft Eghlim (1093 AH)*. Majles Library. [In Persian].
- Tarikh-e Sistan* (n.d). Islamic Parliament. NO. 16611, Sana 692.
- Vafai, H. (n.d). *Farhang-e Vafai*. Majles Library [In Persian].